

**10 02 22 ЯЗЫКИ НАРОДОВ ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАН ЕВРОПЫ, АЗИИ, АФРИКИ,
АБОРИГЕНОВ АМЕРИКИ И АВСТРАЛИИ**

**10 02 22 LANGUAGES OF FOREIGN COUNTRIES PEOPLES OF EUROPE, ASIA,
AFRICA, NATIVES OF AMERICA AND AUSTRALIA**

УДК 929
ББК 92 (Т)

ИСТИЛОҲОТИ ТИББӢ *Ғиёсов Нурулло Исматович,*
ДАР ФАРҲАНГИ *н.и.филол., дотсент, ҷонишини сармуҳаррири*
«ДОНИШНОМАИ *мачаллаи «Ахбори ДДҲБСТ»*
ҚАДАРХОН» *Низомидинова Рухсора Абдуҷамиловна,*
мутахассиси шӯъбаи табъу наири ДДҲБСТ
(Тоҷикистон, Хучанд)

МЕДИЦИНСКАЯ *Ғиясов Нурулло Исматович,*
ТЕРМИНОЛОГИЯ *к.филол.н., доцент, заместитель главного*
В СЛОВАРЕ «ДОНИШ- *редактора журнала «Вестник ТГУПБП»*
НАМЭ КАДАРХОНА» *Низомидинова Рухсора Абдуҷамиловна, специалист*
редакционно-издательского отдела ТГУПБП
(Таджикистан, Худжанд)

MEDICAL *Ghiyasov Nurullo Ismatovich,*
TERMINOLOGY IN *candidate of philological sciences, Associate Professor,*
«DONISH-NAME» *Vice-editor-in-chief of the journal “Bulletin of TSULBP”*
KADARKHON *E-MAIL: nur-1954@mail.ru*
DICTIONARY *Nizomidinova Rukhsora Abdujamilovna,*
expert of the editorial-publishing department under TSULBP
(Tajikistan, Khujand) E-MAIL: usmoni-79@mail.ru

Ключевые слова: персидско-таджикская лексикография, «Донишнома-и Кадархон»,
медицинские термины, болезни, фитонимы, врачевание

В статье рассматриваются медицинские термины персидско-таджикского толкового словаря XV века «Донишнома-и Кадархон» Форуки. Данный словарь является одним из старинных персидских словарей, и в нем значительная часть вокабул являются медицинскими терминами. Автор-составитель словаря поставил перед собой задачу наряду с терминами строительства, поэтики, культуры и т.д. прокомментировать медицинские термины. 80 лексических единиц словаря относятся к частям человеческого тела. Медицинские термины, авторы статьи разделяют на следующие виды: термины, которые обозначают части человеческого тела, названия различных болезней, слова, которые обозначают состояние человека. Благодаря словарю до наших дней сохранились многие таджикско-персидские медицинские термины.

Key words: *Persian-Tajik Interpretation Dictionary, «Donishnoma-i Kadarkhon», medical terms, diseases, medicine, phitonims, doctoring*

The article dwells on medical terms registered by the Persian-Tajik Interpretation Dictionary of the XV-th century «Donishnoma-i Kadarkhon» by Foruki. The given dictionary is one of the ancientest Persian ones; the bulk of the vocabulary being medical terms. The dictionary author-compiler had a goal to comment upon medical terms alongside with those ones pertaining to building, poetics, culture, etc. 80 lexical units refer to human body parts. Medical terms are divided into the following parts: those ones designating human body parts, names of diseases, words designating man`s plight. Due to the dictionary many Tajik-Persian medical terms have preserved up to nowadays.

«Донишномаи Қадархон» дар баробари он ки аз фарҳангҳои қадимаи дар сарзамини Ҳинд таълифшуда аст, бо фарогирии моддаҳои луғавияш аз фарҳангномаҳои замонаш ва баъдина фарқ ҳам дорад. Тафриқа асосан дар истифодаи фаровони фитонимҳо ва истилоҳоти тиббӣ ба назар мерасад. Аслан Ашраф ибни Шарафи Форукӣ хангоми таълифи луғатномааш мақсад дошт, ки ба ҷуз вожаҳои «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ ва «Искандарнома»-и Низомӣ инчунин истилоҳоти тиб ва асомии адвияро шарҳ диҳад. Аз ин рӯ, дар муқаддима нигоштааст: «...ва маони асомии адвия, ки толибон дар кутуби тиб(б) мӯҳтоҷанд, ҳар кӣ аз ин забон сухане бозгӯяд, он-ч пурсанд, посухи он бозгӯяд...» (13, с. 26 ва 3а).

Микдори зиёди истилоҳоти тиббӣ дар «Донишномаи Қадархон» фарогири номи узвҳои инсонанд, ки дар шакли қадимаи форсӣ-тоҷикӣ маҳфуз мондаанд.

Сабаби зиёд овардани моддаҳои луғавии марбут ба узвҳои инсон ҳамонро дар фаҳмо гардонидани матолиби илми тиб аст. Дар замони Форукӣ ва умуман дар тӯли асрҳои миёна асарҳои тиббӣ аксаран ба забони арабӣ навишта мешуданд, аммо асарҳои тиббӣ ва ҳикмат ҳам ба рӯи қор омада буданд, ки на танҳо ба забони форсӣ-тоҷикӣ таълиф шудаанд, балки фарогири калима ва вожаҳои махсуси тиббии тоҷикӣ ҳам буданд. Дар қатори ин гуна асарҳо метавонем, ки офаридаҳои Абӯалӣ ибни Сино, Исмоили Ҷурҷонӣ, Иброҳими Тифлисӣ ва дигаронро номбар кунем, ки осори тиббияшонро ба забони форсӣ таълиф намудаанд.

Лозим ба таъкид аст, ки узвҳои инсон дар лаҳҷаҳои гуногуни забони форсӣ-тоҷикӣ муосир ҳам бо вожаҳои мухталиф ё гунаҳои он ифода мешаванд ва ин ҳодисаи забонӣ дар замони Форукӣ ҳам ҷой доштани аз эҳтимол дур нест.

А.Отахонова муҳаққиқи «Фарҳангномаи Вафой»-и Хусайни Вафой асари номбурдари таҳқиқ карда, хулоса намудааст, ки дар он 90 калимаи ифодакунандаи узвҳои инсон ва сифатҳои он мавҷуд аст. Дар «Донишномаи Қадархон» мутобиқи ҳисоби эҳсоии мо 80 калимаи ифодакунандаи узвҳои инсон ба ҳайси моддаҳои луғавӣ оварда шудааст ва калимаҳои ифодакунандаи сифати узви инсон аз ин шумора берун аст. Бо назардошти маънои луғавӣ ва мавқеи ҷойгиршавии ин узвҳо дар ҷисми инсон чунин истилоҳоти тиббиро ба навъҳои зерин тақсим менамоем:

- а) узвҳои инсон, ки дар қисмати сар қарор доранд;
- б) узвҳои инсон, ки дар тани инсон мавҷуданд;
- в) номи узвҳои инсон, ки аз миён поён қарор гирифтаанд.
- г) вожаҳои ифодакунандаи номҳои беморӣ ва ҳолати инсон.

Узвҳои инсон, ки дар қисмати сар қарор гирифтаанд

Дар ифодаи қадими калимаи сар вожаҳои зерин ҳамчун моддаи луғавии алоҳида оварда шудаанд: *ҷикод* (13, с. 44б), *омёна ва аҳёна* (13, с. 203а), *ҳабоб* (13, с. 103а), *қурқ*

(13, с. 1076), *тор* (13, с.57а), *курак* (13, с. 1136), *таранг* (13, с. 1036), *калок* (13, 1036), *занҷ* (13, 346), *зафар* (13, 676), *кавила* (13, с. 1966), *коч* (13, с.316). Ҳамаи ин калимаҳо ифодакунандаи сари инсон ҳастанд.

Калимаҳои «*занҷ*» ва «*зафар*» танҳо дар ҳамин фарҳанг ба маънои сар ва ё калла шарҳ ёфтааст, ки бо ин маъно дар луғатҳои дигар шарҳ нагаштаанд.

ЗАНҶ – калла бувад (13, с. 346).

ЗАФАР – калла бувад (13, с. 67)

Вожаи занҷ ба маънии калла дар ҳеч як аз луғатҳои мавриди истифодаи мо - «Луғати Фурс», «Фарҳанги Қаввос», «Сурмаи сулаймонӣ», «Фарҳанги Муин», «Фарҳанги забони тоҷикӣ» дучор нашуд. Аз ин рӯ, мо наметавонем дар бораи саҳеҳ будан ё набудани ин вожаи «Донишномаи Қадархон» баҳс кунем.

Қиёсу муқобалаи вожаҳои дигар бо фарҳангҳо ба ҳар ҳол нишон медиҳад, ки Форуқӣ дар бархе аз ҳолат дар шарҳи баъзе аз истилоҳоти тиббӣ ба иштибоҳ роҳ медиҳад, ки мисоли он вожаи *зафари* фавқуззикр аст. Дар «Луғати фурс» дар баробари муродифоти он – *нус*, *зак*, *кӯз ва фурунҷ* «перомани даҳон» ташреҳ ёфтааст (1, с. 185). Дар «Фарҳанги Қаввос» ин вожа наёмадааст. Дар «Сурмаи сулаймонӣ» *зафар* «кунчи даҳон; ва устухоне, ки дандон аз *ӯ* рӯяд» шарҳ шудааст (3, с.196). Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» он ба гунаҳои *зафр ва зафар* оварда шуда, чоғ, даҳон, ташреҳ шудааст (10, ҷ.1, с. 444). Дар «Фарҳанги Муин» ҳам зафар ба маънии даҳон, кунчи даҳон омадааст (6, ҷ.1.с.808). Аз ин рӯ, ба маънии **калла** шарҳ ёфтани ин вожа дар ин фарҳанг каме шубҳаовар аст, зеро дар ягон фарҳангҳои дигари ба мо дастрас, аз ҷумла «Луғатнома»-и Деххудо ба ин маънӣ омадани он ишорае нарасидааст.

КАЛОК – тири тораки сар бувад. Бузурге гӯяд:

Ё занам ё канадам риш пок,

Ё занам кордаке бар калок (13, с. 1036).

Дар «Луғати Фурс» ин вожа ду бор ба ҳайси моддаи луғавӣ ва дар ҳар ду ҷой ба гунаи *калол* омадааст:

ЧАКОЗ ва **ХАБОК** ва **КАЛОЛ** – миёни сар бошад (1, с.150).

КАЛОЛ – миёни сар бувад (1, с.288).

Зимнан, Асадӣ барои *калоли* дуҷум ба ҳайси шоҳид ҳамин байтро меорад, ки Форуқӣ ба гунаи «Бузурге гӯяд» овардааст ва он ба қалами Ҳаққоки Марғазӣ тааллуқ дорад.

Дар «Фаҳанги Қаввос» (12, с. 91), «Бурҳони Қотей» (7, ҷ.2, с 313). «Сурмаи сулаймонӣ» (3, с. 299) ба гунаи *калол* ва ба ҳамин маъно, яъне мутаносибан, «миёни торақ», «тораки сар, ки мобайни фарқи сар ва пешонӣ бошад» ва «болои пешонӣ» ташреҳ шудааст. Дар «Луғатнома» ин вожа ба ду гуна – *калол* ва *калок* омадааст (4, ҷ.12, с.18454 ва 18455). Ин маънии онро дорад, ки дар фарҳангҳо аз «Донишномаи Қадархон» ба баъд, ҳар ду гунаи ин вожа сабт шудааст. Ба назари мо таҳқиқи ин вожа ва вожаҳои ба ин монанд метавонанд, ҳадди ақал, ба пайдоиши гунаҳои фонетикӣ вожаҳо рӯшанӣ андозанд. Чунин ба назар мерасад, ки пайдоиши гунаи *калоки* ин вожаро метавон ба чунин сабабҳо иртибот кард:

1. Шояд ба иллати ҳамқофия намудани вожаҳои охиринаи сатри якуму дуҷуми байт, яъне *пок* ва *калок* гунаи *калок* ба вучуд омада бошад, зеро байти Ҳаққоки Марғазӣ дар асл чунин аст:

Ё занам ё канадам риш пок,

Ё диҳадам корд яке бар калол.

2. Ба занни қавӣ метавон гуфт, ки *калок* гунаи лаҳҷавии *калол* аст, ки дар зери таъсири шева ба осори адабӣ ва фарҳангҳо ворид шудааст.

Далели дигари мо дар тағйири ин калима он аст, ки дар лаҳҷаи шимоли Тоҷикистон имрӯз ҳам калимаи *калук*, *каллук* ва ё *каллоқ* истифода мешавад, ки маънои кунда ё ҳезуми қисмати болоии туту бедро дорад, ки пора накардаанд. Агар дар замони Форукӣ ин калима ба маънои сари инсон истифода мегашта бошад, дар лаҳҷа он маънои сари кунда, ки зарби табарро меҳӯрад, истифода мегардад.

Ҳамаи ин калимаҳоро бо ҳамдигар синоним номидан дуруст нест ва ҳар кадоме як қисми каллаи инсонро мефаҳмонад. Барои ифода кардани даҳон ва андом дар «Донишномаи Қадархон» боз калимаҳои зерин оварда шудааст: *қарфар* (13, с. 636), *тарюн* (13, с.1566), *фаранҷ* (13, с. 346), *табгур* (13, с. 576). Ҳамаи ин калимаҳо ифодакунандаи пероман ё атрофи даҳон мебошанд. *Дараҳ* (13, с.175а) бошад, танҳо даҳон шарҳ дода шудааст.

ДАРАҲ – даҳан бувад (13, с.175а).

Барои ифода кардани перомани даҳон калимаҳо хеле кӯтоҳ ва қариб як хел шарҳ дода шудаанд:

ТАРЮН – гирдогирди даҳан бувад (13, с.1566).

ТАБГУР – гирдогирди даҳан бувад (13, с. 576).

ФАРАНҶ – гирд, перомуни даҳан бувад (13, с.346).

Чустучӯҳои мо инро ҳам нишон дод, ки аз се вожаи фавқуззикр танҳо вожаи сеюмӣ – фаранҷ ба ҳамин маъно дар «Луғати Фурс» (1, с. 96 ва с. 185), «Фарҳанги Қаввос» (13, с. 94); «Бурҳони қотей» (7, ҷ.2, с. 304); «Фарҳанги Муин» (6, ҷ.2, с. 1223); «Фарҳанги забони тоҷикӣ» (10, ҷ.2, с. 444), вале ба гунаҳои *фаранҷ*, *фурунҷ*, *фирунҷ*, омадааст. Вожаи *тарюн* дар ҳеч як аз фарҳангҳо дида нашуд. Моддаи луғавии *табгур* ҳам дар ин фарҳангҳо мавҷуд нест, вале мо ба тариқи фарзия чунин тахмини ба ҳақиқат наздикро пешкаш менамоем: Форукӣ ё носихи ин асар вожаи табфузро табгур хондааст ё навиштааст. Табфуз бо гунаҳои фонетикӣ худ – батфуз, батфӯз, патфуз, падуз, пуз (Ниг. ба «Луғати фурс» (1, с. 135 ва с. 165); «Сурмаи Сулаймонӣ» (3, с.60), «Фарҳанги Муин» (6, ҷ.1, с.232), «Фарҳанги забони тоҷикӣ» (10, ҷ.1, с.158; ҷ.2, с.45) дар ҳамаи фарҳангҳо ба маънии гирдогирди даҳон, атрофи даҳон, буруни даҳони ҳайвонот оварда шудааст.

Дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ калимаҳои номбурда бо ҳамин маъно истифода намегарданд ва ба гурӯҳи калимаҳои архаистӣ дохил мешаванд.

Чашму мижгон дар шеър бисёр ситоиш мешаванд. Аз ин рӯ дар «Донишномаи Қадархон» барои ифодаи чашму мижгон ва сифатҳои онҳо вожаҳо оварда шудаанд: *муҷсон* (13, с.139а), *гамза* (13, с.203а), *хуво* (13, с.18а), *муҷса* (13, с.203б), *кик* (13, с.108б), *яхёл* (13, с.126б).

МУҶСА – нӯки чашм бувад. Низомӣ гӯяд:

Сикандар дар он барф саргашта монд,

Чу барф аз муҷса қатраҳо мефишонд (13, с. 203б).

ХУВО – муҷса бувад (13, с.18а).

ЯХЁЛ – сапедии чашм бувад (13, с.126б).

Калимаҳои *ной* (13, с. 224б), *табгур* (13, с. 576), *малоза* (13, с. 203б), *яшк* (13, с. 113б) ифодакунандаи мутаносибан, узвҳои хирной, гардан, бодомаки гулӯ ва дандонҳои қафо мебошад.

НОЙ – кӯтхаро гӯянд (13, с.224б).

Дар ин ташреҳ *кӯтҳа* ба маънои хушкии гардан ва хирной омадааст.

МАЛОЗА – гӯште гирд аз коми сари ҳалкум овезон аст (13, с. 2036).

Ин истилоҳ дар «Луғати фурс» (1, с. 157), «Сурмаи сулаймонӣ» (3, с.337) ва «Тӯҳфат-ул-аҳбоб» (9, с.102) ҳам бо маънои дар «Донишномаи Қадархон» зикршуда ё наздик ба он шарҳ ёфтааст, яъне бодомаки гулӯ.

Узвҳое, ки дар тани инсон мавҷуданд

Дар ин гурӯҳи лексикӣ калимаҳои марбут ба узвҳои инсон оварда шудаанд, ки алҳол барои соҳибони забон бо он маъно фаҳмо нестанд, аммо эҳтимол дорад, ки дар лаҳҷаҳои мухталифи забони форсӣ-тоҷикӣ то ҳанӯз зинда бошад. Калимаҳои зеринро дида мебароем: *ҳавия* (13, с. 176а), *мӯяд* (13, с. 44б), *калак* (13, с. 113б), *ворун* (13, с.157а), *базур* (13, с.60б), *зоқадон* (13, с.157а), *галғалич* (13, с. 32а), *шивои шӯҳгин* (13, с. 150б), *сӯвонк* (13, с. 121а), *дажипа* (13, с. 214б), *бик* (13, с. 114а), *бурз* (13, с. 75б), *шаҳок* (13, с. 121а), *хабодӣ* (13, с. 221б), *наиток* (13, с. 120б).

ҲАВИЯ - китф бувад (13, с.176а).

МҶҶЯД – китф бувад (13, с. 44б).

Ин ду калима ба ҳамдигар муродифанд, аммо ба ҳайси моддаҳои луғавии алоҳида оварда шудааст.

ШАҲОК – ҳикак бувад (яъне барҷастагии гулӯ – Н.Ғ., Р.Н.) (13, с.121а).

КАЛАК – бағал бувад (13, с.113б).

ВОРУН – орич бувад (13, с.157а).

Вожаи сеюм дар «Луғати Фурс» ба гунаи «воран» ба маънии «бандгоҳи зери бозу» оварда шудааст ва таҳиягари матни он Н.Ғиёсов «ворун»-и «Донишномаи Қадархонро»-ро ғалат ҳисобидааст. Бино бар қавли ӯ, дар «Сихох–ул-фурс», «Тӯҳфат–ул-аҳбоб ва «Фарҳанги Қаввос» ҳам *воран* ва ба ҳамин маънӣ ташреҳ ёфтааст (1, с.371, хошия). Дар «Сурмаи сулаймонӣ» «бандгоҳи даст бувад, миёни соид ва бозу» (3, с.358) шарҳ ёфтааст.

БИК – банди ангушт бувад (13, с.114а).

ДАЖИПА – ғадуд бувад. Шоир гӯяд:

Лаззати дунба надонад, эй азиз,

Он к-ӯ доим хӯрад диҷстихро (13, с.214б).

Лозим ба таъкид аст, ки дар фарҳанг ин вожа ба гунаи «дажипа» оварда шудааст, зеро эъробгузорие, ки шудааст, шубҳаеро ба ҳамин гуна будани он наменонад. Аммо дар байти шоҳид гунаи *диҷстих* омадааст ва вазни шеърӣ ҳам тақозо мекунад, ки калима ҳамин гуна хонда шавад. Аз ин метавон хулоса кард, ки ё муаллиф гунаи *дажипа*ро аз сарчашмаи фарҳангӣ ба ҳамон шакли дар он буда ба фарҳанги ҳеш интиқол додааст ё худ ҳар ду гунаи фонетикӣ ин вожа дар замони Форукӣ баробар ба қор мерафтааст.

Вожаи *дажипа* дар «Луғати фурс», «Тӯҳфат-ул-аҳбоб» ва «Сурмаи Сулаймонӣ» наёмадааст, вале дар «Фаҳри Қаввос» ҳам ба ҳамин шаклу маънӣ, дар «Бурҳони Қотей» ба гунаҳои *диҷстих*, *диҷстих* (тахфифи вожа, яъне бо ҳазфи ё дар - пих) *даҷстих*, *диҷстиҳа*, *дажипа* ба маънии ғадуд омадааст (8, қ.2, с. 23).

Калимаҳои ифодакунандаи узвҳои инсон ба монанди *зоқадон*, *базур*, *диҷстих*, *бик*, *калак*, *мӯяд*, *ҳавия* дар «Луғати фурс»-и Асадии Тӯсӣ зикр нагаштааст. Ин худ гувоҳи он аст, ки Форукӣ барои такмили тасҳеҳ намудани фарҳанги худ вожаҳоеро ҳам шарҳ додааст, ки дар луғатҳои пешиниён ҷой надоштаанд.

Номи узвҳои инсон, ки аз миён поён қарор гирифтаанд

Дар ифодаи қардани ангуштони пой, камар, рон ва амсоли инҳо дар «Донишномаи Қадархон» калимаҳои фаровоне оварда шудаанд, ки баъзеи онҳо дар фарҳангҳои

баъдӣ вонамехӯранд. Мумкин аст, ки ин калимаҳо дар ин фосила ба гурӯҳи калимаҳои архаистӣ дохил шудаанд ё аз лаҳҷаи замони мусанниф гирифта шуда бошанд. Мисол:

ПАЧУК – шитолинг бувад (13, с.108б).

Дар «Луғати Фурс» гунаҳои *пачул* ва *пажули* ин модда оварда шудааст (1, с.315). Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» аз ҳамаи ин гунаҳо танҳо *пажул* шарҳ ёфтааст (10, ҷ.2, с.9). Тазаккур медиҳем, ки дар лаҳҷаи Хучанд вожаҳои «почак» ва «шиллинг» имрӯз ҳам дар истеъмол аст, ки ба гумони мо гунаҳои дигари *пачук* ва *шитолинг* мебошанд.

Барои ифодаи маънии *шитолинг* Форуқӣ боз истилоҳи *бахулро* (13, с. 127 а) ба ҳайси моддаи луғавии алоҳида зикр мекунад. Вале чунин ба назар мерасад, ки дар навишти ин вожа ё аз ҷониби муаллиф ё аз ҷониби носих иштибоҳе рафтааст, зеро дар фарҳангҳои дигар ин вожа ба гунаҳои *бучул* (12, с.97; 7, ҷ.1, с.155), *бажул* (2, с.69), *буҷул* сабт шудааст (9, с. 38; 7, ҷ.1, с. 177).

Як гурӯҳи чунин калимаҳо танҳо дар фарҳангҳои дар Ҳинд навишташуда ворид гаштаанд ва ин боз як бори дигар собит мекунад, ки ин калимаҳо дар забони форсии муҳити Ҳиндустон маъруфият доштаанд. Чунончи:

КОБУЛЕЦ – ангушти кеҳини пойро гӯянд, яъне нарангуст (13, с.30а).

ПАЛ – пошнаи пойро гӯянд (13, с.127а).

ШАВОСУХӢ – пушти пой бувад (13, с.223б).

КОЛУЧ – колучи хурдро гӯянд (13, с.33б).

Дар «Сурмаи Сулаймонӣ» *колуч* ба ду маънӣ – кабутар ва ангушти кӯчактарин ташреҳ шудааст (2, с.286). Дар «Бурҳони Қотеъ» ҳам ба ҳамин ду маънӣ шарҳ шуда, таъкид шудааст, ки *колуч* ба гунаи *колуч* ҳам меояд (8, ҷ.2, с.349.). Барои ифодаи маъноӣ рон калимаҳои *куниста* (13, с.203б), *кимо* (13, с. 13а), *сунҷ ва гунҷ* (13, с.30а) истифода гаштааст.

КУНИСТА – ду куна бувад, яъне ронҳо. Шоир гӯяд:

Он духтари қассоб, ки бо чандон гӯшт,

Куниста ҳаменамуд, паҳлӯ меод (13, с.203б).

Зимнан, куна дар «Бурҳони Қотеъ» ба маънии кунаста, ки кафал ва сурини одамӣ мебошад, шарҳ шудааст (8, ҷ.2, с.415).

Дар фарҳангҳои мухталиф калимаи мазкур ҳам ба гунаҳои: *куниста* (12, с.99) ва ҳам *кунаста* (2, с.309; 8, ҷ.2, с.415) ва ҳам *кунасти* (4, ҷ.12, с. 18754) ёд гаштааст. Устод А. Деххудо бо истинод ба луғати Онандроҷ ин вожаро «мустваъмал ва маъруф байнаннос» муаррифӣ мекунад (Ҳамон ҷо).

Ба андешаи мо, ба алоҳидагӣ зикр кардани ҳар қисм аз узвҳои инсон дар «Донишномаи Қадархон» аз таъсири фарҳангшиносии арабӣ аст, зеро дар фарҳангҳои тафсирии арабӣ ва ё фарҳангҳои дузабонаи арабӣ-форсӣ номи арабии ҳар узв ва қисматҳои он фароҳам оварда мешуд, вале дар фарҳангҳои тафсирии мо, алаҳусус то замони таълифи «Донишномаи Қадархон» ин амр чандон роиҷ набуд. Бо шарофати ин фарҳанг бисёр аз номҳои аслии форсии узвҳои инсон дар забони мо маҳфуз мондаанд, ҳарчанд бештари онҳо имрӯз мустваъмал нестанд.

Дар «Донишномаи Қадархон» дар баробари моддаҳои марбут ба номи узвҳои бадани инсон инчунин вожаҳои ба ҳайси моддаи луғавӣ интихоб шудаанд, ки номи иллатҳои узви инсон мебошад:

ҚҶЗ – пушти хамшударо гӯянд (13, с.77а).

ҚҶЗ – пушти шикастаро гӯянд (13, с.77а).

Зимнан, яке аз ин вожаҳо бо қоф ва дигаре бо қоф навишта мешавад. Ба назар мерасад, ки ин ҳар ду гунаҳои фонетикии як калима аст, ҳарчанд Форукӣ онҳоро ҳамчун моддаи алоҳидаи луғавӣ меоварад.

ҶАФТА - хамида ва дутошударо гӯянд (13, с.190б).

БУШТАРАМ – омосидагӣ (13, с.134б).

ШАМҒАНДА – бӯйнок бувад (13, с.204а).

Дар «Луғати Фурс» ва «Тӯҳфат-ул-аҳбоб» вожаи ахир наёмадааст, вале дар «Фарҳанги Қаввос» он ба ҳамин шаклу маънӣ шарҳ ёфтааст (12, с.99). Дар «Бурҳони қотеъ» (7, ҷ.2, с.231.) ба ду гуна - *шамганд* ва *шамганда*, дар «Сурмаи сулаймонӣ» танҳо *шамганда* (3, с.248) ва дар ҳар ду ба маъниҳои зани бағоят бадбӯй ва ганда ва ҳар чӣ мутааффин бошад, шарҳ ёфтааст.

САТАРВАН – нозоянда бувад (13, с.157а).

Дар фарҳанг моддаҳои ҳам оварда шудааст, ки нуқсҳои ҷисмонии инсонро ифода мекунад:

КАЙКАН – борикчашм бувад (13, с.146б).

КАЛИК – чашми кож бувад. Музаффарӣ гӯяд:

Чу бубинад туро зи ям(м) ҳасуд,

Хештанро калик созад зуд (13, с.107б).

Вожаҳои ифодакунандаи номҳои беморӣ ва ҳолати инсон

Ба ғайр аз узвҳои инсон ва нуқсҳои ҷисмонии он дар «Донишномаи Қадархон» як гурӯҳи калимаҳои ҳам оварда шудааст, ки ифодакунандаи номи дард, аломати беморӣ, даво ва дорувориҳо мебошад:

ДАВОҲУ – он-к аз беморӣ баршуда ва бархоста бошад (13, с.39б).

ҶАХШ – иллати ғуррак (шакли хурдию навозиши вожаи «ғуррӣ» ба маънии фанҷ, даббахоя, ки гоҳе дар пусти гулӯ ҳам пайдо мешавад – Н.Ғ., Р.Н.), ки аз гулӯи мардум пайдо ояд (13, с.85а).

СИҶАЧ – тангии нафас бувад (13, с. 34б).

СҶКА – сӯрохро гӯянд. Асқадӣ гӯяд:

Бичунбонам алам чандон дар он ду гунбади симин,

Ки симоб аз сари ҳумлон фуру резад дар он сӯка (13, с. 175б).

Зохиран дар навишти моддаи луғавии *сӯка* иштибоҳе рух додааст, зеро дар фарҳангҳои дигар, масалан «Фаҳри Қаввос» (12, с. 101), «Бурҳони қотеъ» (7, ҷ.2, с. 238), «Луғатнома» (4, ҷ.10, с. 14577) он ба гунаҳои **шавка**, **шӯка** ва ба маънии новҷаи оҳанӣ, ки зару сими гудохтаро ба он мерезанд, то шӯша шавад, ташреҳ ёфтааст. Дар мисраи дуҷуми байти шоҳид ҳам дар тарзи навишти вожаи *ҳумлон* ихтилоф ба назар расид. Дар «Фаҳри Қаввос» он ба гунаи «*ҷумдон*», дар «Луғатнома» «*ҳумдон*» омадааст (Ҳамон ҷо). Вале дар девони Асқадӣ шакли саҳеҳи ин байт омадааст, ки чунин аст:

Бичунбонам қалам чандон дар он ду гунбади симин,

Ки симоб аз сари ҳамдон фуру резад дар он шӯла (15, с. 60).

ҲАСУНК – нафас задан бувад (13, с. 111а).

САРҲАРА – ҳусяро гӯянд. Шоир гӯяд:

Чу таъна кунад бар ту хочасарой,

Бикун барҳана сархарову намой (13, с. 214б).

Дар «Сурмаи сулаймонӣ» ин вожа ба гунаи «сурхира» оварда шудааст ва чунин шарҳ ёфтааст: «Навъе аз иллат бувад, ки онро ҳасба ва сурхча гӯянд. (3, с. 230).

СИНАХЧ – тангии нафас бувад (13, с. 34а).

Дар «Донишномаи Қадархон» инчунин калимаҳои аслии тоҷикии истилоҳоти тиббӣ мавҷуданд, ки имрӯз ҳам метавонанд дархури эҳтиёҷоти мо бошанд ва мисоли он вожаи *ҳазорчашма* (13, с. 170а) аст.

Ин моддаи луғавиро мо дар «Луғати Фурс», «Фарҳанги Қаввос» ва «Тӯҳфат-ул-аҳбоб» дучор нашудем, вале дар «Сурмаи сулаймонӣ» (2, с.368) ва «Бурҳони Қотей» (14, ҷ.4, с.2333) он ба маънии марази муҳлик ё иллату реше, ки саратон аст, шарҳ шудааст. Аз ҷумла, соҳиби «Бурҳони қотей» чунин овардааст: *Ҳазорчашма... иллоте ва реше бошад, ки бештар дар пушти одамӣ ба ҳам расад ва онро ба арабӣ саратон мегӯянд*. Доктор Муҳаммад Муин дар хошияи ҳамин саҳифа истинодан ба «Сабкшиносӣ»-и Маликушшуаро Баҳор муодили дигари ин вожа **кафгиракро** низ зикр намуда, аз ҷумлаи зерини «Чаҳор мақола»-и Низомӣ Арӯзии Самарқандӣ тамассук ҷустааст: «Хироч реши ҳазорчашма аст, гузоридани ӯ давои ӯст» (14, ҷ.4, с. 2333).

АФКОНА – бачае, ки аз шикам биравад. Шоир гӯяд:

Ҳосид зи ҳамлаи ту ниҳодаст сар ба хок,

Душман зи ҳайбати ту чу афкона доимост (13, с. 1756).

Имрӯз барои ифодаи маънои калимаи *афкона* истилоҳи «ҷанини норасида» истифода мешавад, дар сурате, ки калимаи зебои тоҷикӣ маҳфуз аст ва инро дар амал мавриди истифода қарор додан лозим аст.

ПЕШОР – далел бувад, ки бар табиб баранд (13, с. 62а).

Мурод аз ин пешоб аст, ки барои дидани табиб меоранд. Дар фарҳангҳо ин вожа ба гунаи «пешёр» (6, ҷ. 1, с.398; 2, с.89) ва ба маънии «*бавл, шош, қорурае, ки бавли бемор дар он кунанд ва пеши табиб баранд*» шарҳ ёфтааст.

Яке аз вежаҳои ин фарҳанг дар мавриди истилоҳот дар он зоҳир мешавад, ки муродифоти як калима алоҳида-алоҳида оварда мешавад. Дар фарҳангҳои дигар, масалан «Луғати фурс» ё «Сурмаи сулаймонӣ», дар аксари ҳолат бо ҳам омадани муродифотро ба ҳайси як моддаи луғавӣ мебинем:

ШУХ ва КАЛАХЧ – чирк бошад (1, с. 117).

ШАНД ва КАЛАФТ ва БАТПУЗ ва МИНҚОР – дар дадон истеъмол кунанд ва калафт ва шанд ҷуз мурғро нагӯянд... (1, с. 135-136).

ПОЛВОСА ва ТОСА ва ТАЛВОСА ва ТОЛВОСА – ғаму андӯх; ва майл бувад ба ҳар чизе (3, с. 100).

Дар «Донишномаи Қадархон» бошад, масалан муродифоти «рим», яъне чирк ба таври алоҳида оварда шудааст:

КУРАС – рим бувад (13, 786).

ХОЗ – рим бувад (13, с.776).

ҲАВ – римро гӯянд (13, с. 1666).

ШУХ – рим бувад (13, с.386).

КАЛХАЧ – чирки андом, яъне рим (13, с.30а).

ЧИРК – рим бувад (13, с.1066).

ПЕЛА – рим бувад (13, с. 2146).

Соҳиби «Донишномаи Қадархон» ҳар навъи римро муфассал шарҳ намедихад ва бо овардани «рим бувад» тафсирашро тамом мекунад. Аммо чунин муносибат ба калимаҳои гурӯҳи номбурда дуруст нест. Хонанда дар марҳалаи аввал мефаҳмад, ки ин калима ифодакунандаи мафҳуми **рим** аст. Аммо барои вай маълумоти даркорӣ дода намешавад. Ҷои тардид нест, ки рими чароҳатҳои гуногун аз рӯи ин ё он хосият

аз ҳам фарқ мекунад. Масалан, дар фарҳанги «Сурмаи сулаймонӣ» шарҳи калимаи **ҳав** чунин омадааст:

ҲАВ – чирке бувад, ки аз чароҳат равад ва об дуздидани чароҳат (3, с.367).

Дар фарҳангҳои қуруни вусто омадани якҷанд вожа танҳо барои ифода намудани рими чароҳатҳо аз рушди бесобиқаи илми тиб(б) дар сарзамини мо шаҳодат медиҳад.

Айнан ҳамин гуна муносибатро дар шарҳи давоҳо ҳам мушоҳида карда метавонем. Дар ин маврид низ Форуқӣ бо ибораи «илоҷеро гӯянд» шарҳро ба охир мерасонад, аммо дар асл вай вазифаи дар пешаш гузоштаро то андозае ҳал менамояд, яъне ба хонанда маълум мекунад, ки он номи даво ва илоҷе аст. Аз ин нуқтаи назар гуфта метавонем, ки Форуқӣ як қатор илоҷчоро номбар кардааст, ки дар замони ӯ ва дар илми тибби замонаш маъруф будаанд:

ҚОҚУЛА – илоҷеро гӯянд (13, с. 169а).

ҲИЙЛ – илоҷе бувад (13, с.124а).

ХИРРБЎЁ – илоҷеро гӯянд (13, с.126).

Илми тиб дар раванди инкишофи тӯлонияш аз вожаҳои сурёнӣ, юнонӣ, форсӣ ва арабӣ бисёр истифода кардааст. Дар Шарқ забони арабӣ забони илму ҳикмат буд ва аз ин рӯ табиист, ки аксари истилоҳи тиб арабӣ аст. Дар «Донишномаи Қадархон» гурӯҳи калони калимаҳои соҳавии тиббии арабӣ шарҳу тавзеҳ ёфтаанд. Ин гуна калимаҳоро ба ду гурӯҳ тақсим кардан мумкин аст:

1. Истилоҳоти тиббии аслан арабӣ

2. Истилоҳоти тиббии муарраб.

Истилоҳҳои тиббии аслан арабӣ ва ҳатто номи рустаниҳо ва давоҳои арабӣ хеле фаровон истифода шудаанд ва дар аксар маврид ин гуна калимаҳо бо ҳамон маъно, ки дар илми тиб истифода мегарданд, шарҳ дода шудааст.

АКМОЛ – қай бувад (13, с.127а).

БАВЛ – бурундошт бувад (13, с.127а).

МИЗОЧ – кони ҳар чизе бувад (13, с.31а).

Лозим ба тазаккур аст, ки муаллиф ҳангоми интиҳоб ва ташреҳи вожаҳои арабӣ ягон ишорае ба мансубияти онҳо ба ин ё он забон намекунад ва аз ин метавон хулоса кард, ки дар замони таълифи асар ин вожаҳо дар забони тоҷикӣ ҳазм ва дар радифи калимаҳои фаъоли таркиби луғавии забонамон қарор ёфтаанд.

Инчунин дар «Донишномаи Қадархон» муарработе ҳам ба назар мерасанд, ки аслашон форсии тоҷикӣ будааст. Масалан:

БИЧИШК – табиб бувад (13, с.121а).

Маълум аст, ки бичишк муарраби пизишки форсӣ-тоҷикӣ аст.

Аз таҳлили моддаҳои луғавии «Донишномаи Қадархон» бармеояд, ки як қисми вожаҳои дар он тафсиршаванда аз лиҳози маъно марбут ба тиб ва табобат аст. Тавассути ин фарҳангнома чандин вожаҳои асили форсӣ-тоҷикӣ, ки маъно ва шакли талаффузи зебо доранд, маҳфуз мондааст.

Калидвожаҳо: фарҳангшигории форсӣ-тоҷикӣ, «Донишномаи Қадархон», истилоҳоти тиб, бемориҳо, фитонимҳо, доруҳо.

Пайнавишт:

1. Асади Тӯсӣ. *Лугати Фурс. Муқаддима, таҳия, таълиқот, ҳошия, ва феҳристи Н.Ғиёсов./ Асади Тӯсӣ - Хучанд: Нури Маърифат, 2015.*
2. Баевский С.И. *Раняя персидская лексикография (XI-XV вв)./ С.И. Баевский – М.: Наука, 1989.*

3. Балёнӣ, Тақиуддин Авҳади. Сурмаи сулаймонӣ. Фароҳамоварандаи матн, муаллифи пешгуфтор, ҳавошӣ, тавзеҳот, феҳрист ва мақола Ф. Ғиёсова. /Тақиуддин Авҳади Балёнӣ – Хучанд: Нури маърифат, 2006.
4. Деҳхудо Алиакбар. Лугатнома. Лавҳи фишурда./ Алиакбари Деҳхудо –Техрон: Донишгоҳи Техрон.- 1397.
5. Капранов В.А. Таджикско-персидская лексикография в Индии XVI - XIX вв. / В.А. Капранов – Душанбе: Дониш, 1987.
6. Муин, Муҳаммад. Фарҳанги Муин.-Техрон: Фарҳанги Моҳрух, 1382, дар 2 ҷилд.
7. Муҳаммадҳусайни Бурҳон. Бурҳони Қотей. Таҳияи матн бо пешгуфтор, мулҳақот, тавзеҳот ва феҳристи Амон Нуров.-Душанбе: Адиб, 1993, ҷ.1.
8. Муҳаммадҳусайни Бурҳон. Бурҳони Қотей. Таҳияи матн бо пешгуфтор, мулҳақот, тавзеҳот ва феҳристи Амон Нуров.-Душанбе: Адиб, 1993, ҷ.2
9. Убаҳӣ, Ҳофизи. Тӯҳфат-ул-аҳбоб. Ҳозиркунандаи нашир ва муаллифи муқаддима, тавзеҳот, илова ва феҳрастҳо Ҳ. Рауфзода /Ҳофизи Ўбаҳӣ – Душанбе: Ирфон, 1992.- 288 с.
10. Фарҳанги забони тоҷикӣ.-М.: Советская энциклопедия, 1969, дар 2 ҷилд. – 948 с.
11. Фарҳанги тафсири забони тоҷикӣ. Ҷилди 1. Зери таҳрири С. Назарзода, А. Сангинов, С.Каримов, М. Султон.-Душанбе, 2008.- 950 с.
12. Фаҳруддин Муборакишоҳ Қаввоси Ғазнавӣ. Фарҳанги Қаввос. Фароҳамоварандагони матн, муаллифони пешгуфтор, тавзеҳот ва феҳрастҳо М. Хоҷаева ва С. Саидов./ Ф. Ғазнавӣ – Хучанд: Нури маърифат, 2003.
13. ал-Форуқӣ, Аишаф ибни Шараф ал-Музаққир. Донишномаи Қадархон матни факсимиле. Фароҳамоварандагони матн, муаллифони муқаддима ва тавзеҳот Н.И.Ғиёсов ва Р.А. Низомиддинова / Аишаф ибни Шараф ал-Музаққир ал-Форуқӣ – Хучанд: Ношир, 2013.
14. Муҳаммадҳусайн Халафи Табрзӣ. Бурҳони Қотей. Бо эҳтимоми д-р Муин. Дар панҷ муҷаллад. – Техрон: Амири Кабир, 1357.
15. Девони устод Асқадии Марвазӣ. Ба тасҳеҳ ва таҳияи Тоҳирӣ Шиҳоб. – Техрон: Интишороти Ибни Сино, 1348.

Reference Literature:

1. Asadii Tusi. Lughati Furs. Intoduction, preparation of the text, appendices, indication by N. Ghiyosov. - Khujand: Light of Education, 2015. – 492 pp.
2. Bayevski S.I. Early Persian Lexicography (XI - XV cc.) / S.I. Bayevski. –M.:Science, 1989. – 168 pp.
3. Balyoni, Takiuddin Avhadi. Syrma-I Sulaymoni. Compiler, author of the introduction, commentaries: F. Ghiyasova / Takiuddin Avhadi Balyoni. – Khudjand: Light of Education, 2006. – 486 pp.
4. Dekhudo, Aliakbar. Lugatnoma (dictionary). Tough disc / Aliakbari Dekhudo. –Tehran University, 1387 hijra.
5. Kapranov V.A. Tajik-Persian Lexicography in India in the XVI-th – the XIX-th cc. / V.A. Kapranov. – Dushanbe: Knowladge, 1987. – 224pp.
6. Muin, Muhammad. Muin Dictionary. - Tehran: Mohrukh Dictionary, 1382 hijra, in two volumes.
7. Muhammadhusayn Burhon. Burhoni Qote`. Text preparation, introduction, commentaries and indications: Amon Nurov. – Dushanbe: Adib, 1993, V.1. – 416 pp.
8. Muhammadhusayn Burhon. Burhoni Qote`. Text preparation, introduction, commentaries and indications: Amon Nurov. – Dushanbe: Man-of-Letters, 2004, V.2. – 424 pp.

9. Ubahi Hafiz. *Present to Friends / Critical analysis of the text, introduction, commentary and catalogues by Kh. Raufzade / Hafiz Ubahi.* – Dushanbe: Cognition, 1992. – 288pp.
10. *Dictionary of the Tajik Language. In two volumes. Soviet Encyclopedia, 1969.* – 948 pp.
11. *Interpretation Dictionary of the Tajik Language. Volume 1 / Under the editorship of S.Nazarzoda, A. Sanghinov, S. Karimov, M. Sulton.* – Dushanbe, 2008. – 950pp.
12. *Fahrudin Muborakshokh Kavvas Gaznavi. (Cavvas Dictionary) / Compilers of the text, authors of the introduction, commentaries and catalogue: M.Khodjayev and S.Saidov / F.Gaznavi.* – Khudjand: Light of Education, 2003. – 294pp.
13. *Al-Faruki, Ashraf ibyi Sharaf al-Muzakkir. Donishname-i Kadar-khan (Kadar-khan`s book of knowledge. Faxsimile text. Compilers, authors of the introduction and commentaries: N.I. Ghiyasov and R.A. Nizamiddinov / Ashraf ibn Sharaf al Muzakkir al-Faruki.* – Khudjand: Noshir, 2013. – 512 pp.
14. *Muhammadhusayn Khalaf-i Tabrezi. Burhon-i Qote`. Revised by Dr. Muin. In five volumes.* – Tehran: Amir-i Kabir (Great Amir), 1357 hijra.
15. *Divan (Collection of Compositions) of ustod Asjadii Marvazi. Corrected and commented by Tohiri Shihob.* – Tehran: Ibni Sino publishing-house, 1348 hijra.